

DİLÇİLİK

fil.e.d., prof. **Elmira Məmmədova**
BSU

RUS DİLİNDƏKİ TÜRK ALINMA SÖZLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: *alınma sözlər, türk və rus dilləri, etimoloji analiz.*

Key words: *loanwords, Turkish and Russian languages, etymological analysis.*

Ключевые слова: *заимствованные слова, тюркский и русский языки, этимологический анализ.*

Lev Nikolayeviç Qumilyovun (1912-1992) – tanınmış rus tarixçisi, coğrafiyaçı və mütəfəkkirinin məşhur "QədimTürklər" [1] əsəri – 6-cı və 8-ci əsrlərdəki dünya tarixinin nisbətən az öyrənilmiş dövrünə həsr olunmuşdur. Bu əsər böyük Türk kağanlığının formalaşması və inkişafı ilə üst-üstə düşən zamandan bəhs edir. Müəllif bu unikal dövlətçilik strukturunun, siyasi və dini aspektlərinin təhlilini maraqlı və yaradıcı anlatım tərzində bizə təqdim edir.

N.S.Trubetskoy öz “Rus mədəniyyətində Turan elementi (Rusya, Avropa və Asiya arasında)” adlı məqalisində yazır: “Şərqi slavyan qəbilələri başlanğıcda müasir Rusiya tərəfindən işğal olunmuş geniş ərazilərin yalnız əhəmiyyətsiz bir hissəsini işğal etdi. Slavyanlar əvvəlcə bu ərazinin kiçik bir qərb hissəsində, Baltik dəniziniQara dənizlə birləşdirən çay hövzələrində məskunlaşmışdılar... Müasir Rusiyanın, demək olar ki, bütün ərazisinin bir dövlətin hakimiyyəti ilə birləşməsi ilk növbədə rus tərəfindən slavyanları tərəfindən deyil, Turan-monqollar tərəfindən həyata keçirilmişdir. Rusların Şərqə yayılması bir sıra Turan tayfalarının ruslaşması ilə əlaqələndirilmişdi; rusların bütünlüklə ruslarla əlaqəli birləşməsi Rusiyanın bütün tarixi boyunca qırmızı bir xətt kimi işlənmişdir. Şərq slavyanlığının türklərlə birləşməsi Rusiya tarixinin əsas həqiqətidirsə, qan damarlarında Turan qanı axmayan bir rus tapmaq çətin olar” [2, 58].

Hər bir dilin lüğət tərkibi əksəriyyət etibarlı ilə dilin öz sözlərindən ibarətdirsə, dilin tərkibini təşkil edən müəyyən qədər sözün də öz mənşəyinə görə alınma söz olduğunu təbii qəbul etmək lazımdır. Alınma sözlərin tədqiqi – istifadə olunan, önəmli və maraqlı tədqiqatlardan biridir. Alınmış leksikanın tədqiqatı – linqvistikada "əbədi mövzular"dan biridir.

Türk xalqlarının tarix boyu rus və digər slavyan xalqlarıyla iqtisadi, siyasi, ticari, elmi, mədəni əlaqələrinin nəticəsində çox sayda alınma sözlər rus dilinə keçmişdi. Rus dilində türkiizmlər – müxtəlif tarixi dövrlərdə rus, qədim rus və proslavyan dillərindən, türk dillərindən alınmış sözlərdir.

Bu hal, rus-türk əlaqələrinin öyrənilməsinə bağlıdır və onu rus-türk kontaktlarına, türkiizmlərinə şamil etmək olar. Bu kimi münasibətlər səbəbindən ərazi yaxınlığı və ticarət dəstək iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək – qədim zamanlardan gələn həyati ehtiyacdır.

Ərəb və fars mənşəli sözlər də türk dilləri vasitəsilə rus dilinə keçiblər. Elə bu səbəbdən türkiizmlər dilçilikdə xüsusi sahə kimi öyrənilir.

N.S.Trubetskoy bu barədə yazır: "Türk dilində xeyli ərəb və fars sözləri var, amma yunanların, ermənilərin və ya slavyanların sözləri, demək olar ki, yoxdur. Lakin bütün türkdilli xalqların dillərində əsasən türk sözlərindən istifadə olunub" [2, 82].

İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkoloji sahədə aparılan araşdırmalarda daha çox rus dilinin türk dillərinə təsirindən bəhs olunur.

Lakin türk xalqlarının rus xalqı ilə olan iqtisadi, siyasi, ticari, elmi, mədəni və digər əlaqələrinin nəticəsində çox sayda sözlər rus dilinə türk dilindən keçmişdi. Türkiizmlər meydana gəlməsinin tarixi kökləri çox maraqlı və dərinidir, çünki dünya xalqları ilə türklərin hərbi-siyasi təmasları, mədəni əlaqələri onların bir-birini öyrənməsi zərurətini meydana gətirmişdir. Türk dünyasının, eləcə də onun türk dilinin sözlərinin mənimsənilməsi, öyrənilməsi türklərin dünya səhnəsindəki rolunun – tarixi göstəricilərindən biridir.

Linqvistik ədəbiyyatda "*türkiizm*" termini dar və geniş mənə daşıyır. Türkiizmlər dar mənada rus dilində türk dilindən olan alınma sözləridir. Türkiizmlər geniş mənada rus dilinə müxtəlif türk dillərindən və onların vasitəsilə gələn sözlərdir. Rus dilindəki türkiizmləri seçmək üçün xüsusi keyfiyyətlər yoxdur. Ona görə də, onları biz daha yaxşı, düzgün müəyyənləşdirmək, seçmək üçün etimoloji lüğətlərə üz tuturuq.

Şərqi slavyan və rus xalqlarının dillərindəki türk sözlərinin varlığı uzun və maraqlı tarixi inkişafın nəticəsidir.

Çox erkən çağlarda türk dillərindən rus dilinə keçmiş və həmin dilin fonetik tərkibinə uymuş, bəzi hallarda isə mənası etibarlı ilə də dəyişən, fərqlənən sözlərin mənşəcə təhlil edilməsi məqsədəuyğun sayılmalıdır. Sözün

mənşəyini araşdırmaq özlüyündə mühüm bir əhəmiyyət kəsb edir. Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin mənşəyini öyrənmək lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarını və üsullarını dərk etməyə şərait yaradır; sözün təbiətini tam bilmək ilk növbədə onun mənşəyini öyrənməyi tələb edir.

Rus dilinin hər bir dövründə geniş istifadə edilən türk sözlərinin bir qismini tematik tərəfdən qruplaşdırmışıq (göstərilən ədəbiyyat əsasında) və rus dilinə keçmiş bu əsl türk sözləri etimoloji analizsiz, tədqiqat aparmadan, siyasi ambisiyayagörə slavyan mənşəli sözlər kimi qiymətləndirilərək təqdim olunur. Türk sözləri rus dilinə çox qədim zamanlardan daxil olmuş, bəziləri türk dilində müəyyən səbəblər üzündən unudularaq passiv fonda keçmişdir.

Rus dillindəki türk alınma sözlərini təqribən aşağıdakı tematik qruplara bölmək olar:

1. İnsanların, şəxslərin vəzifəsi və iş yeri ilə bağlı sözlər, insan toplusu adları, insanın səciyyəvi xüsusiyyətləri: *ataman, vizir, batrak, boqatır, esaul, qayduk, kazak, tovariş, boyarin, musulmanın, basurman, sultan, emir, xalif, xan, ulan, padişax, san, tolmaç, povadır, koçevnik, çaban, uzden, xozyain, yamşik, artel, karaul, vataqa, opda, tabor, karvan, bolvan, balda, balbes, julik* və s.

2. Geyim adları: *arxaluk, başmak, kabluk, potinka, tapuçka, işimi, çalma, kolpak, başlık, fata, şal, furajka, çadra, tübeteyka, malaxay, fresk, papaxa, ştani, şarovarı, qalife (şalvar), kürk, burka, şuba, kaftan, jilet, kapot, sarafan, balaxon, yubka, frenc, gimnastyorka, xalat, karman, kuşak, korsak, safyan, çulok* və s.

Türk üçün geyim mədəniyyəti, zövqlə geyinmək məharəti zənginliyin mühüm göstəricilərindən biri idi.

3. Ev və təsərrüfat alətləri, əşyaları, hərbi aksesuar adları və s.: *badya, bardak, burdyuk, burav, kapkan, kazan, kuvşin, kuzov, kiset, kisten, kobura, kovçeç, xoruqv, lülka, najdak, sunduk, surquç, taz, tyufyak, torba, çemodan, topor, çaşa, stakan, lodka, torba, teleqa, arba, yaşık, karandaş, xomut, arkan, fitil, sunduk, manqal, şiş, çekmen, arkan, baydarka, kirpiç, kolçan, bulat, kinjal, yataqan, sablya, şaşka, luk, seröjka* və s.

4. Zooloji adlar: *bars, barsuk, loşad, loşak, kaban, porsuq, baran, biryuk, djeyran, işak, korsak, kulan, maral, sayqak, şakal, qazel, surok, obezyana, rosomaxa, uşkan, sarıç, berkut, karqa* (staraya karqa), *tabun, sevryuqa, sazan, karac, tarakan, sarança, qaraqurd* (çornaya vdova) və s.

5. Bitki adları və onların məhsulları (ən azı 200 bitki adı rus dilində var): *arbut, ayva, aliça, baklajan, badyan, barbaris, baxça, izyum, karaqaç, kişmiş, kizil, kamyş, kunjut, vişne, muşmula, saksaul, surma, sandal, reven, basma, jasmın, şafran, mym, funduk, xna, xurma, çinara, buryan* və s.

6. Bina, otaq, insanların, məhsulların, əşyaların yerləşdiyi yer: *ambar, laçuqa, şalaş, türmə, barak, maqazin, kiosk, kazna, kişlak, meçet, bazar, qarem, kuren, maydan, saray, çulan, kurqan, çerdak* və s.

7. Yeyinti məhsullarının adları: *balık, piroq, lapşa, yoğurt, kefir, kolbasa, kumis, kurabe, xalva, braqa, kuraqa, manti, şaşlık, şerbet, kolaç, kebab, kumis, sucuq, çixir, çurekvə* s.

8. Daş-qaş, maddələr: *almaz, biryuza, jemçuq, izumrud, yamşa, neft, mazut, jest, naşatır, çuqun* və s.

9. Parçalar və parçadan aksesuarlar: *byaz, atlas, kumaç, voylok, karakul, yamşa, baxroma, kayma, mişura, tesma* və s.

10. Cəfəngiyat, qarışıqlıq, qarmaqarışıqlıq: *beliberda, bilmes, eralaş, kuterma, kavardak* və s.

11. Musiqi, çalğılətləri: *balalayka, bayan, baraban, nabat, zurna* və s.

12. Rəng və rəngilə bağlı at növləri: *aly, bulanıy, kariy, kaurıy, karamazıy, savras, solovıy* və s.

13. Müxtəlif anlayışlar: *denqi, altın, kazna, oçaq, tovar, yarlık, ura, lafa, maqarıç, kalım, buran, tuman, tma, bekren, kon, kayf, Koran* və s.

14. Somatizlar: baş, başka, burun, kulak, və s.

Əsasən, türkizmlər rus dilinə keçid zamanında öz semantic strukturunu qoruyub saxlayırlar: *almaz, biryuza, jemçuq, izumrud, yamşa, neft, mazut, jest, naşatır, çuqun, barsuk, loşad, loşak, porsuq, baran, biryuk, djeyran, korsak, kulan, maral, sayqak, şal, qazel, surok, kaban, biryuk, işak, obezyana, rosomaxa, tuşkan, sarıç, berkut, sevryuqa, sazan, karac, tarakan, sarança, bars, barsuk, loşad, loşak, şakal, byaz, atlas, kumaç, voylak, karakul, yamşa, baxroma, mişura* və s.

Adi hallarda onların semantikasında dəyişmə müşahidə olunur, mənası daralır: söz öz mənalarından birini, yaxud bir neçəsini itirir; əvvəlkinə nisbətən az mənada işlənirsə: *bars, tesma, orda, san, arkan, tuman, tovar, çemodan, kolpak, kayuk, tolmaç, çaban, tuşkan, baxça, djiqit, yarlık, tyutyun, bulat* və s.; türk sözləri rus dilində digər mənalarından təcrid edilir və yeni mənada işlənir: *eralaş, kuterma, kavardak, bardak, tomoşa, kalança, balda, xanja, laçuqa, şalaş, çulok, şertoq, tulumbuz, kon* və s.

Dilçilikdə alınma sözlərin genişlənmə prosesində qeyd olunur, amma türk alınma sözlərinin mənasının genişlənməsi çox nadir halda baş verir.

Bəzi dilçilərin fikrincə, alınma sözlərin bir dildən digərinə keçməsi zamanı, ümumiyyətlə, məna daralması prosesi digər proseslər üzərində üstünlük təşkil etdir.

Analiz edilən material göstərir ki, rus dilində alınma türkizmlərin əksəriyyəti özünəməxsus semantik strukturunu saxlayır və çoxluq təşkil edir.

Türkdilli xalqların dillərindən rus dilinə keçən alınmalar barəsində edilən tədqiqat nəticəsində: insanların, şəxslərin vəzifə və iş yeri ilə bağlı sözləri, insan toplusu adları, insanın səciyyəvi xüsusiyyətləri; hərbi adlar, ritual-lar, aksesuarlar; geyim adları; ev və təsərrüfat alətləri, əşyaları; heyvandarlıq; flora; fauna; yeyinti məhsulları; heyvan adları və s. kimi semantik qrupun leksik inkişafının nümunələrini yaratmağa kömək edir. Bu alınma sözlərin sayəsində rus dilinin leksikası əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir, burada çox müxtəlif semantik qruplar müşahidə edirik. Buna görə də, sözün, əslində rus dilinin tərkibinin artırılması mənbəyi kimi türk dilləri ilə təmasda olan böyük rol oynamış və söz yeni dilin leksik-semantik və qrammatik sisteminə uyğunlaşaraq rus dil sistemini keyfiyyət və kəmiyyət (dəyişikliklərə baxmayaraq) tərəfdən zənginləşdirmişdir

Alınma söz müxtəlif leksik, frazeoloji, sintaktik birləşmələrdə istifadə olunur, sözdüzəldici morfemlərlə işlənmə imkanları artır, məs.: türk sözlərinin əsasında törəmə yuvalarını təşkil edərkən, rus dilində müxtəlif növ törəmələr alınır: *almaz* (алмаз –ец, алмаз-ик, алмаз-ный, алмаз-о- замени-тель); *ala* (алый, ал-енький, ал-оватый, ал –оват-ость, ал-о, ал- ость и.т.д.); *porsuq* (барсук, барсуч- ка, барсуч-иха, барсуч- онок, барсуч –ий, по-барсуч-и, барсучь- овый); *karvan* (караван, караван – щик, караван-ный, караван-ом, караван-сарай, автокараван, нефт-е –караван, плот –о- караван и т.д.); *baş* sözündən rus dilində ayırı mənalı sözlər yaranır: *başka*, *başлык*, *başня*; *baran* – *баранка* (baranka - qoç buynuzu şəklində qoğal); frazeoloji birləşmələrdə istifadə olunur: *алмазная свадьба*; *аршин проглотить*; *барашек в бумажке*; *бархатный сезон*; *баш на баш*; *будто аршин проглотил*; *вернемся к нашим баранам*; *денег курь не клюют*; *деньги на бочку*; *деньги не пахнут*; *калачом не заманишь* və s.

Bu sözlər sayəsində rus dilinin lüğəti əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmiş, eyni zamanda daha müxtəlif törəmə sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu kimi sübutlar bizə göstərir ki, rus dilinin tərkibinin genişlənməsinin əsas mənbələrindən biri onun türk dilləri ilə sıx təmasda olmasının nəticəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: АСТ, 2017, 575 с.
2. Трубецкой Н. С. О туранском элементе в русской культуре (Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн). М., 1993. - с. 58-88.

Lüğətlər:

3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Русский язык. 1978.

4. Крылов П.А. Этимологический словарь русского языка. СПб.: Полиграфслужбы, 2005. — 432 с.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка (в 4-х томах). М.: Прогресс, 1986-1987.
6. Шанский Н. М. Этимологический словарь русского языка. Москва: Дрофа, 2004. 399 с.
7. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата: Наука, 1976, 392 с.

Mammadova E. S.

Summary

About the turkic borrowing in the vocabulary of Russian language

Study of Turkic borrowings in the vocabulary of the Russian language contributes to the establishment of lexico-semantic regularities of development of a large group of terms: as livestock, military rituals, titles, flora, fauna, animals, names household items, etc. have greatly expanded the vocabulary of the language of Turkisms in Russian, made her rich and more diverse. Therefore, we can say that the contact with Turkic languages played an important role as a source of replenishment of the lexical composition of the Russian language.

Эльмира Мамедова

Резюме

О тюркских заимствованиях в лексике русского языка

Изучение тюркских заимствований в лексике русского языка способствует установлению закономерностей лексико-семантического развития большой группы терминов: из области животноводства, воинских рангов, званий, флоры, фауны, наименования животных, предметов домашнего обихода и т.д. Тюркизмы значительно расширили лексику русского языка, сделали её богатой и более разнообразной. Поэтому можно сказать, что контакты с тюркскими языками сыграли большую роль как источник пополнения лексического состава русского языка.

Rəyçi: fil.e.d., prof.N.Məmmədov